

Дејан ЃОРЃИЕВСКИ

ИДЕНТИФИКАЦИЈА НА СВЕТИТЕ ВОИНИ ВО МАНАСТИРОТ МАТЕЈЧЕ

Во наосот и нартексот на црквата св. Богородица во Матејче се насликани тринаесет свети војни. Дел од нив се идентификувани од претходните истражувачи, но поголемиот дел, поради големата оштетност, останале непознати. Во текстот е направен обид за нивно препознавање, со што се добиени некои нови сознанија за програмата на сликаната декорација, како и за култот на овие светители во специфичните историски услови настанати во времето на цар Душан.

Црквата Успение на Богородица (1348 - 1352), изградена во живописните предели на Скопска Црна Гора над селото Матејче, во себе го содржи најраскошниот сликан репертоар од нашето средновековие¹. Со четиринаесетте претставени циклуси, исполнети со многу илустрирани епизоди, храмот сведочи за говорливоста на сликарската четка на главниот мајстор и неговото ателје. Претставувајќи ни ги традиционалните програмски решенија, но и сосема ретките иконографски модели, живописот од Матејче претставува вистинска ризница на средновековната уметност, осветлувајќи ги историските прилики во годините на нејзиното создавање. За жал, лошата сочуваност на живописот во голема мера го отежнува спознавањето на целокупната програма, па оттука и сликарските или ктиторските пораки кои стигнале до нас се нецелосни. Затоа, секој обид за текстуална реконструкција на фреските е повеќе од потребна, бидејќи само така можеме во целост да зборуваме за нивното значење и местото кое тие го заземаат во средновековното сликарство.

¹ Н. Окуњев, *Граѓа за историју српске уметности. 2. Црква Свете Богородице - Матешч, ГСНД VII - VIII, Скопје 1930, 89 - 113; Е. Димитрова, Манастир Матејче, Скопје 2002, (со наведената литература).*

Опстојувајќи долго време со срушена купола, црквата изгубила значајни партии од својот живопис. Најмногу страдале горните зони, но големи оштетувања се забележуваат и кај фреските во пониските делови. И претставите на светите војни, насликани во првата, најниска зона, не биле поштедени од забот на времето. Лошата сочуваност на тринаесетте војни на Христовата вера условила нивната идентификација да биде ограничена само на петмина, со што значаен дел од иконографската програма, наместа тесно поврзан со ктиторската композиција, останал непознат.

Во нартексот на црквата, во првата зона на северната страна на јужниот столбец е идентификувана претставата на свети Никита (сл. 1, црт.1., 2)². Насликан по пример на Христовиот лик, неговата идентификација е потврдена според натписот од неговата лева страна. Тој носи црвена туника, преку која има војнички панцир (орнаментално претставен, од типот на *lorica squamata*) и црвен плашт (*paludamentum*), прицврстен под вратот со алка или фибула³. Претставен е со полна воена опрема - во левата рака има мал, кружен штит, покрај него се гледа меч сличен на мечевите од типот волчјак⁴, а на десното бедро има мал нож.

² Н. Окуњев, *op. cit.*, 113, Сл. 10, Сх. II, 12; Е. Димитрова, *op. cit.*, 224.

³ За *lorica squamata* и *paludamentum*, како и за останатите антички мотиви кај облеката на светите војни, cf. Миодраг Марковић, *О иконографији светих ратника и о претставама ових светитеља у Дечанима*, ур. В. Ј. Ђурић, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 623-625; М. G. Parani, *Reconstructing the reality of images. Byzantine material culture and religious iconography (11th - 15th centuries)*, Leiden 2003, 101 - 154.

⁴ За мечевите од типот волчјак, cf. Т. Костадиновски, *Меч 'волчјак' од 14 век*, ЗММ 1, Археологија, Скопје

Сл. 1. Св. Никита, Манастир Матејче, нартекс.

Св. Никита бил војник кој, според житијата (ВНГ 1339, 1340), живеел од другата, варварска страна на Дунав и имал готско потекло⁵. Неговиот одред бил поделен на христијани и пагани, па јавно искажувајќи ја својата верба во Христос, тој бил осуден и изгорен до смрт. Неговиот пријател од одредот - Марианус ги однел моштите на св. Никита во Мопсуестија, каде што изградиле црква во негова чест и од каде што започнал култот на овој маченик. Изворите зборуваат за постоење на уште еден маченик со ова име - Никита, синот на императорот Максимијан, но истражувањата покажуваат дека при неговото претставување во ортодоксниот Исток, уметниците всушност

го имале на ум неговиот двојник - Гот⁶. Неговите најрани претстави се оние од Менологот на Василиј II (каде што е претставен голобрад) и претставите од Кападокија, каде што за првпат се слика како војник, со брада и долга коса⁷. Во XIV век тој често се слика заедно со другите свети војници - освен претставата од Манастир од XIII век⁸, во средновековната српска држава се познати и неговите претстави од наосот на Старо Нагоричино (1315 - 1317)⁹, Грачаница (до 1320/21)¹⁰, Св. Никита во Чучер (по 1324)¹¹, наосот во Дечани (пред крајот на 1345)¹² и нартексот во Лесново (1349)¹³. Од приложеното се гледа дека овој светител, иако не бил вклучен во програмата на најчесто сликаните свети војници, сепак уживал одредена популарност на овие простори, а за ширењето и значењето на неговиот култ во српската држава најдобро зборува и црквата во Чучер, која нему му е посветена.

На источната страна на северниот столбец, во првата зона е идентификувана претставата на св. Христофор (сл.2, црт. 1., 4), обле-

⁶ М. Марковић, *op. cit.*, 41.

⁷ Ch. Walter, *op. cit.*, 231.

⁸ Д. Коцо - П. Миљковиќ - Пепек, *Манастир*, Скопје 1958, 73, Т. 28.

⁹ Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 77; за датирањето на Нагоричино во 1317, cf., Г. Суботић - Д. Тодоровић, *Сликари Михаилу у манастиру Светог Прохора Пчињског*, ЗРВИ XXXIV, 1995, 136.

¹⁰ Б. Тодић, *Грачаница. Сликаство*, Београд - Приштина 1988, 98.

¹¹ П. Миљковиќ - Пепек, *Делото на зографите Михаилу и Еутихиј*, Скопје 1967, 56; за датирањето на св. Никита по 1324, cf. М. Марковић, *Уметничка делатност Михаила и Евтихија. Садашња знања, спорна питања и правци будућих истражувања*, Зборник народног музеја XVII/2, Београд 2004, 106 - 107; Idem, *Хиландар и живопис у црквама његових метоха - пример Св. Никите код Скопља*, Ниш и Византија IV, Ниш 2006, 293 - 294; Д. Ѓорѓиевски, *За претставите на светите војници во црквата Св. Ѓорѓи во Старо Нагоричино*, Патристониум.мк 1 - 2, Скопје 2007, 89 - 90.

¹² М. Марковић, *О иконографији светих ратника*, 568, сл. 11.

¹³ С. Габелић, *Манастир Лесново, Историја и сликарство*, Београд 1998, 199, сл. 102, 105.

1995, 227 - 230; И. Микулчиќ, *Средновековни градови и тврдини во Македонија*, Скопје 1996, 90 - 91.

⁵ Ch. Walter, *The warrior saints in byzantine art and tradition*, Aldeshot 2003, 231 - 233; М. Марковић, *St. Niketas the Goth and St. Niketas of Nikomedeia: Apropos depictions of St. Niketas the martyr on medieval crosses*, ЗЛУ 36, Нови Сад 2008, 19 - 42.

Сл. 2. Св. Христофор, Манастир Матејче, нартекс.

чен во темноцрвена туника, со црвен плашт (хламида) преку неа¹⁴. Неговото мачеништво е потенцирано со крстот што го држи во десната рака, додека со левата го придржува својот меч. Идентификацијата е олеснета од неговата физиономија - вообичаено е да се претставува како млад, глобрад, со долга коса што му паѓа на рамената¹⁵. Најчести се неговите претстави како маченик, но се среќава насликан и како војник, кинокефалос или со детето Христос на рамото¹⁶. Според жи-

тијата (BHL, 1764 - 66; BHG 308w - 311k), тој потекнувал од северноафриканското племе Мармарити, кои биле кинокефали, па затоа понекогаш е претставуван со кучешка глава. Бил заробен од Римјаните и одведен во Сирија, каде што го примил христијанството и добил човечки лик. Поради христијанските убедувања бил погубен и закопан во Аталија, околу 305 год. Клучна улога во ширењето на неговиот култ во Византија одиграла неговата црква во Халкедон, осветена на 22 септември 452 год¹⁷. Св. Христофор е светител кој не влегол во категоријата на најчесто претставуваните свети војни, но на територијата на денешна Македонија неговите претстави во сите варијанти се навистина многубројни. Во XIV век, како војник е претставен во наосот во Старо Нагоричино (1315 - 1317)¹⁸; како Христоносец го среќаваме во

¹⁴ В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 185; Е. Димитрова, *op. cit.*, 225.

¹⁵ Ch. Walter, *op. cit.*, 214 - 217.

¹⁶ И. М. Ђорђевић, *Свети Христофор у српском зидном сликарству средњег века*, Зограф 11, Београд 1980, 63 - 66; Е. Димитрова, *Керамичките релјефи од Виничкото Кале*, Скопје 1993, 169 - 173; С. Габелић, *Манастир Лесново*, Београд 1998, 204 - 205; eadem, *St. Christopher in Byzantine Art*, Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, vol. III, London 2006, 279 - 280; eadem, *Манастир Конче*, Београд 2008, 139 - 151 (со наведената литература); Д. Ѓорѓиевски, *Култот на св. Христофор во Р. Македонија*, Патримониум. мк 3

-4, 5 - 6, Скопје 2008 - 2009, 117 - 125.

¹⁷ H. Grégoire, *Inscriptions historiques byzantines, VI. St. Christophe et la cubriculaire Euphemie*, Byzantion 4, 1927 - 28, 461 - 465.

¹⁸ Б. Тодић, *op. cit.*, 124, н. 211.

Сл. 3. Св. Артемиј, Манастир Матејче, наос.

Св. Ѓорѓи во Полошко (1343 - 1345)¹⁹, припратата на Лесново (1349)²⁰ и на западната страна на југозападниот столбец во Св. Стефан во Конче (ок.1366)²¹, а како маченик е насликан во медаљон на северниот сид во Св. Никола Болнички во Охрид (1335 - 1336)²², во втората зона на источниот сид од западниот травеј во Св. Ѓорѓи во Горен Козјак (околу 1340)²³, во втората зона на источната страна на југозападниот столб во Св. Никола во Псача (1365 - 1371)²⁴, во втората зона на северниот

сид во Св. Преображение во Зрзе (1368/1369)²⁵ и на северниот сид во Мал св. Климент во Охрид (1378)²⁶. На северниот сид на наосот се наоѓа добро сочувана претстава на свет воин со долга коса што му паѓа зад рамената и брада (сл. 3, црт.1., 8). Облечен е во црвена туника, над која носи зелен војнички панцир, зајакнат со штитник за градите. Има црвен плашт врзан на левото рамо и зелени, тесни панталони. Покрај левото бедро има меч, со десната рака го придржува копјето, а со левата го има префрлено штитот преку рамото. Според остатоците од натписот крај фигурата, воиновот е идентификуван како св. Арета²⁷. Претставите на св. Арета како војник во византиската уметност се доста ретки - најраните негови претстави се во Менологот на Метафраст, додека во сидното сликарство за првпат се среќава во Дечани, а подоцна го наоѓаме само во Св. Никола во Псача и во Ресава²⁸. Иако во Дечани е направен исклучок при неговото сликање

и е насликан како средовечен маж²⁹, вообичаено е да се слика како старец, со бела коса и брада³⁰. Поради тоа, идентификацијата на светиот воин од Матејче како св. Арета веројатно е неточна, затоа што ликот е многу помлад од неговите вообичаени претстави. Неговата физиономија многу потсетува на онаа на св. Никита, а со тоа и на самиот Христос, па е многу поверојатно дека тука е насликан св. Артемиј, за кој прирачниците пре-

¹⁹ И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994, 149.

²⁰ С. Габелић, *Манастир Лесново*, 204 - 205.

²¹ Eadem, *Манастир Конче*, 139, Т. XIV, сл. 46, 59

²² Ц. Грозданов, *Охридското зидно сликарство од XIV век*, Охрид 1980, 38.

²³ И. М. Ђорђевић, op. cit., 139.

²⁴ Ibidem, 174.

²⁵ Ibidem, 179.

²⁶ Ц. Грозданов, op. cit., 153.

²⁷ Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, 194.

²⁸ М. Марковић, op. cit., 616 - 617; Ch. Walter, op. cit., 195 - 200.

²⁹ М. Марковић, op. cit., 622, сл. 10, 51.

³⁰ Така препорачува и Ерминијата на Дионисиј од Фурна, cf. М. Didron - P. Durand, *Manuel d'iconographie chrétienne, grecque et latine*, Paris 1845, 322.

Сл. 4. Св. Теодор Стратилат и св. Теодор Тирон, Манастир Матејче, наос.

порачуваат да се слика како христолик војник³¹. Ваквата идентификација ја поткрепува и делумно сочуваниот натпис, каде што со внимателно читање може да се прочита [сѣѣ] Арѣѣ[мѣ].

Св. Артемиј е светител кој според житијата живеел во доцниот IV век и бил позврзан со преносот на моштите на апостолите во Константинопол³². Бил префект во Египет и во времето на Јулијан Апостат учествувал во кршењето на статуите на паганските богови. Поради тоа бил уапсен и откако одбил да му се поклони на Аполон, бил убиен. Неговото тело подоцна било пренесено во Константинопол, во црквата на св. Јован од Оксија³³ во 491 г. Таму извршил голем број постхумни чуда и бил познат како светител што лекувал болести, (особено се специјализирал во лекување-

то на машките полови болести)³⁴, а најмногу бил почитуван од сиромашните. Најчесто е сликан како маченик - најстара е неговата претстава во Менологот на Василиј³⁵, а во друштво на светите војни - маченици се јавува подоцна - од средината на XIII век е неговата биста во Марторани, во Палермо, каде што е сместен заедно со св. Ѓорѓи, св. Димитрија, св. Нестор, св. Теодор Тирон, св. Меркуриј и св. Прокопиј³⁶. Тука би требало да ја споменеме и црквата св. Пантелејмон во Нерези (1164), каде што како маченик е претставен покрај западниот влез на наосот, во непосредна близина на војничките претстави³⁷. Неговата најрана претстава како војник е сочувана во црквата во Тимотесубани, Грузија, и потекнува дури од пр-

³¹ Ibidem, 322.

³² V. Crisafulli - J. Nesbit, *The Miracles of Artemius. A collection of Miracle Stories by an Anonymous Author of Seventh Century Byzantium*, Leiden 1997, 76 - 229; Ch. Walter, op. cit., 191 - 194.

³³ C. Mango, *On the History of the Templon and the Martyrion of St. Artemius at Constantinople*, Zograf 10, 40 - 43.

³⁴ V. Crisafulli - J. Nesbit, op. cit., 79, 163.

³⁵ Ch. Walter, op. cit., 192

³⁶ E. Kitzinger, *The mosaics of St. Mary of the Admiral in Palermo*, Washington 1990, 158 - 159, ill. 3, 59 - 65.

³⁷ I. Sinkevič, *The church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage*, Wiesbaden 2000, 60, pl. 19, fig. LIV; 59 (не ги идентификува); Д. Барциева, *Св. Пантелејмон - Нерези*, живопис, Скопје 2004, 88, сл. 49, 51.

Сл. 5. Св. Сергеј (Вакх?), Манастир Матејче, нартекс.

вата четвртина на XIII век³⁸, а подоцна е насликан и кај нас, во св. Никола во Манастир (1271)³⁹. Од XIV век, неговите војнички претстави во византиските цркви стануваат многу чести, со физиономија идентична со св. Никита.

Источно од северната врата на храмот, до фигурата на св. Павле е насликан војник со костенлива коса што му ги покрива ушите и густа брада (сл. 4, црт. 1., 10). Фреската е доста оштетена, пигментот е скоро уништен, но лесно се распознава неговата облека, која по ништо не се разликува од другите свети војници - панцир, тесни панталони и плашт преку рамото. Во десната рака држи копје, а со левата го придржува штитот⁴⁰.

³⁸ Е. Л. Привалова, *Роспис Тимотесубани*, Тбилиси 1970, 97 - 98.

³⁹ Д. Коцо - П. Миљковиќ - Пепек, *op. cit.*, Т. 27.

⁴⁰ В. Р. Петковиќ, *op. cit.*, 185; Е. Димитрова, *op. cit.*, 193.

До него е насликан војник со сличен изглед, единствената разлика се забележува во косата, која не му ги покрива ушите (сл. 4, црт. 1., 11). Носи панцир преку кој има облечено ткаенина, во левата рака држи копје, а во десната има меч и штит со амблем на лав. На средината на торзото има плашт врзан во јазол. Двајцата војници се идентификувани како св. Теодор Стратилат и св. Теодор Тирон и припаѓаат во групата на најчесто сликаните војници во византиската уметност⁴¹. Слични во своето претставување, тие се разликуваат единствено по својата коса - кај св. Теодор Стратилат таа ги покрива ушите⁴².

Веќе е познато дека на почетокот постоел само еден св. Теодор (тирон = регрут), со култ во градот Евхаита, кој настрадал во времето на царот Максимијан. Најраните негови страдања се споменуваат уште во IV век, а оттогаш започнува и забрзаното ширење на неговиот култ. Денес се знае дека до 843 г. во хагиографиите постоел само еден светител под оваа име.⁴³

Најраната претстава на св. Теодор Стратилат е онаа од

Менологот на Василиј (околу 985 г.)⁴⁴, додека за првпат во литературата се споменува од страна на Никита Давид Пафлагон (кр. на IX - поч. на

⁴¹ Ibidem.

⁴² М. Didron - P. Durand, *op. cit.*, 321 - 322; М. Марковиќ, *op. cit.*, 621; Н. Maquire, *The Icons of Their Bodies. Saints and Their Images in Byzantium*, Princeton 2000, 21 - 22.

⁴³ За дуплирањето на претставите на св. Теодор, cf. Н. Delehaie, *op. cit.*, 15 - 17; Ј. Мавродинова, *Св. Теодор - развитие и особености на иконографскиот тип в средновековната живопис*, Известия на Института за искусствознание XIII, София 1969, 42 - 52; N. Oikonomides, *Le dédoublement de saint Théodore et les villes d' Euchaita et d' Euchaneia*, *Analecta Bollandiana* 104, Brussels 1986, 327 - 335; М. Марковиќ, *op. cit.*, 594 - 597; Ch. Walter, *op. cit.*, 56 - 64.

⁴⁴ *Il Menologio di Basilio II., Vol. I.* Turin 1907, 383; I. Ševčenko, *The Illuminators of the Menologium of Basil II*, DOP 16, Washington D.C. 1962, fig. 12.

Сл. 6. Св. Вакх (Сергеј?), Манастир Матејче, нартекс.

Х век)⁴⁵. Како средиште на култот на Стратилат се јавува соседниот град на Евхаита - Евханија. Ваквото дуплирање, односно умножување на хомонимите на еден светител, според Делее, не е ништо невообичаено во средниот век и можело да настане како резултат од различните варијанти на едно житие, различните датуми на славење на светителот или како резултат на постоење на повеќе места како средишни во култот на светителот⁴⁶. Иако имаме докази дека св. Теодор бил почитуван на овие простори уште од V - VI век, до вистинско ширење на неговиот култ (како Тирон и Стратилат) доаѓа во XI - XII век, со пропаѓањето на Евханија и Евхаита, и со појавата на Константинопол и Сер како нови средишта на нивниот култ⁴⁷.

⁴⁵ Н. Delehayе, op. cit., 35 - 36.

⁴⁶ Ibidem, 15.

⁴⁷ М. Марковић, op. cit., 596 - 597.

Интересен детаљ е и насликаниот лав на штитот на св. Теодор Тирон (сл. 13)⁴⁸. Во XIV во Византија и во Србија често се среќаваат хералдички мотиви на разни предмети (штитови, знамиња, накит и утилитарни предмети), па дури и на надгробните споменици⁴⁹. Практиката за претставување грбови во Византија е многу постара - хералдички обележја на штитовите се прикажани и кај светите војни од Нерези (1164)⁵⁰, но до целосно прифаќање на грбовите од страна на царскиот двор и властелата доаѓа во времето на Душан⁵¹. Наемниците - витези од Запад, пред сè од Германија, не биле реткост во Душановата војска, па затоа за српските грбови најмногу паралели се наоѓаат во германските⁵². Сепак, претставите на лавот не треба секогаш да ги толкуваме како хералдички мотив. Лавот е еден од најстарите христијан-

⁴⁸ Г. А. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957, 135, Сл. 77

⁴⁹ За почетоците на хералдика на Балканот, cf. С. Новаковић, *Хералдички обичаји код Срба у примени и књижевности. Историја и традиција*, ур. С. Ћирковић, Београд 1982, 293 - 434; А. Соловјев, *Историја српског грба и други хералдички радови*, ур. А. Палавестра, Београд 2000; М. Ћоровић - Љубинковић, *Претставе грбова на прстењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији*, О кнезу Лазару, Београд 1971, 171-183; В. Иванишевић, *Развој хералдике у средњовековној Србији*, ЗРВИ 41, Београд 2004, 213 - 234; Д. М. Аџовић, *Хералдика и Срби*, Београд 2008, 31 - 33, 185 - 216; за примерите кај нас, cf. S. Filipova, *Medieval Paintings in Macedonian Churches and Applied Arts as the Echo of the Heraldic Society*, Culture of Memory in East Central Europe in the Late Middle Ages and the Early Modern Period, Poznan 2008, 277 - 287; А. Јорданова - Дубровска, *Heraldic Representation form Bregalnica Region*, Macedonian Herald 3, Skopje 2009, 17 - 18.

⁵⁰ М. Ћоровић - Љубинковић, op. cit., 174; I. Sinkević, op. cit., 59.

⁵¹ В. Иванишевић, op. cit., 214.

⁵² Ibidem, 216; С. Габелић, *Манастир Конче*, 27 - 31.

Сл. 7. Св. Меркуриј, Манастир Матејче, нартекс.

ски мотиви и е тесно поврзан со христијанската симболика⁵³. Ако се наоѓа на штитот на некој свет воин (како во Матејче), тогаш неговата претстава може да се доведе во врска со Книгата на пророк Исаија⁵⁴: *Како лав, како лавче што рика над пленот свој, макар и многу овчари да му викаат, од викањето нивно нема ни да трепне и пред нивното множество нема да отстапи - така Господ Саваот ќе слезе да војува за гората Сион и нејзиниот рид* (Исаија, 31:4). Значи, преку прикажаниот лав всушност е потенцирана бестрашноста на христовите војни и нивната подготвеност да интервенираат во битките против сите непријатели на христијанството. Дека претставениот лав од Матејче веројатно нема улога на хералдички симбол зборува и изборот на боите - тој е насликан со сина боја, на златножолта подлога. Комбинирањето на сината и златната или црвената и златната боја има длабока христијанска симболика и во православната догматика тие се сметаат за рајски (божји) бои, од кои се создадени сите други бои⁵⁵.

⁵³ Е. Димитрова, *Најстарите христијански симболи*, Скопје 1995, 149 - 170.

⁵⁴ Н. Марков, *Един нов медалјон с изображение на лъв от Търновско*, Археология 1, София 1995, 41 - 45.

⁵⁵ Ibidem, 45.

Што се однесува до неидентификуваните свети војни, тројца од нив се насликани во нартексот, а останатите петмина се во наосот. Во првата зона на западниот ѕид на нартексот, јужно од влезната врата, е прикажан младолик и голобрад воин, без брада и со виткана костенлива коса што се спушта зад ушите (сл. 5, црт. 1., 1)⁵⁶. Тој носи црвена туника и светла, сино-зелена хламида, украсена со флорални орнаменти на златна подлога и бисери и скапоцени камења по рабовите. Во десната рака има скиптар⁵⁷, а во левата држи меч⁵⁸. Како негов пандан, северно од вратата е насликан уште еден светител, со идентична физиономија и атрибути како претходниот (сл. 6, црт. 1., 1). Единствената разлика е во комплементарниот избор на боите за облеката - кај овој светител туниката е сина, а наметката е црвена.

⁵⁶ Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, 222

⁵⁷ Скиптарот има облик на долг, тенок метален жезол што завршува со два триаголни додатака украсени со бисери и споени со врвовите, притоа имитирајќи јазол. Најверојатно сликарите го прикажале *spathovaklion* (од *spathion* - меч и *baculus*, *bactron* - стап) што го носеле *protospatharioi* (високи достоинственици на императорскиот двор), кои ги опишува Константин Порфирогенит, cf. *Constantini Porphyrogeniti Imperatoris De Cerimoniis Aulae Byzantinae libri duo*, vol. 1, ed. I. Reiskii, Bonn 1829, 66, 74, 93, 94, 137. Скоро идентичен атрибут им е доделен на св. Сергеј и Вакх во Дафни (ок. 1100), cf. E. Diez - O. Demus *Byzantine mosaics in Greece*, Hosios Lucas & Daphni, Cambridge Mass. 1981, fig. 68-69; во куполата на нартексот на Неа Мони, Хиос, cf. D. Mouriki, *The Mosaics of Nea Moni on Chios*, vol. 2, Athens 1985, fig. 58, 60; во Св. Софија - Требизонд (ок. 1260), cf. D. Talbot Rice, *The Church of Hagia Sophia at Trebizond*, Edinburgh 1968, 142 - 143, fig. 60b - c, 105 - 106.

⁵⁸ Според Гротовски, ваквото комбинирање на атрибутите недвосмислено укажува на воената кариера на светителите, како припадници во елитните, великодостојнички воени единици на императорот, cf. P.L. Grotowski, *Military Equipment as a Symbolic Form in Byzantium (some preliminary observations)*, Byzantinoslavica LXV, Prague 2007, 91 - 116.

Сл. 8. Св. Димитрија, Манастир Матејче, наос.

Поради нивниот идентичен изглед, облеката што е комплементирана во боењето и атрибутите што ги носат⁵⁹, можеме со голема веројатност да претпоставиме дека тука, всушност, се насликани св. Сергеј и Вакх.

Според нивното житие, обајцата биле високорангирани војници со благородничко потекло (што се гледа и по насликаната облека), кои настрадале во времето на Максимијан⁶⁰. Прифаќајќи го христијанството, тие биле деградирани и им биле одземени чиновите, а нивниот манакион (торквес) бил заменет со синџир. Во чест на св. Сергеј, во Русафа (пред 431) бил изграден мартуриум и биле забележани многу постхумни чуда и исцелувања. Што се однесува на нивниот идентичен изглед, поради што се третирали како близнаци, тој веројатно настанал преку нагласеното духовно, а не семејно сродство меѓу нив⁶¹. Во секој случај, таквиот начин на нивното заед-

ничко претставување во голема мера може да ни помогне при нивното идентификување во случај на непостоење натпис, како што е во Матејче. Тие биле особено почитувани во Сирија, Месопотамија и во Мала Азија, за што ни сведочат светилиштата изградени во нивна чест во Саламина (430/31), Едеса (435 - 437)⁶², Еита (536/37 ?)⁶³, Босра (512 - 13)⁶⁴, Шеик Мискин (517)⁶⁵, Газа (527 - 550)⁶⁶, Константинопол (527 - 536)⁶⁷ итн. Со нивниот ран култ се поврзуваат и предметите со профилактички карактер, кои се произведувале во Русафа⁶⁸, а најраните претстави во уметноста потекнуваат од базиликата на св. Димитриј во Солун (доцен VIII век)⁶⁹ и енкаустичната икона од манастирот св. Катерина на Синај (ран VII век)⁷⁰. Од епохата на сликарството на Палеолозите, познати се нивните претстави на источната и на јужната страна на северозападниот столбец во Богородица Перивлепта во Охрид (1295)⁷¹, Св. Ахил во Ариље (1296)⁷², југозападниот травеј на Протатон (ок. 1300)⁷³, Св. Ѓорѓи во Старо Нагоричино (1315 - 1317)⁷⁴, Св. Јоаким и Ана во Студеница (1318)⁷⁵,

⁶² P. Maraval, *Lieux saints et pèlerinages d' Orient: histoire et géographie des origines à la conquête arabe*, Paris 1985, 352.

⁶³ E. Key Fowden, op. cit., 105 - 107.

⁶⁴ P. Maraval, op. cit., 330.

⁶⁵ F. Halkin, *Inscriptions relatives à l' hagiographie, Etudes d' epigraphie et d' hagiographie*, Byzantines I, London 1973, 99.

⁶⁶ P. Maraval, op. cit., 304

⁶⁷ Ibidem, 408.

⁶⁸ E. Key Fowden, op. cit., 29 - 44; Ch. Walter, op. cit., 152 - 153.

⁶⁹ A. Xyngopoulos, *The Mosaics of the Church of Saint Demetrius in Thessaloniki*, Thessaloniki 1969, Pl. 19, E. Key Fowden, op. cit., 32, fig. 4.

⁷⁰ E. Key Fowden, op. cit., 30 - 32, fig. 2.

⁷¹ П. Миљковиќ - Пепек, *Делото на зографите Михаило и Еутихиј*, 50.

⁷² Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 89.

⁷³ В. Ј. Ђурић, *Светогорске идеје у сликарству Протатона*, Хиландарски зборник 8, Београд 1991, сл. 5, 8.

⁷⁴ Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, сл. 75.

⁵⁹ Cf. supra, заб. 57; M. Parani, op. cit., 96.

⁶⁰ E. Key Fowden, *The barbarian Plain. St. Sergius between Rome and Iran*, Berkley - L.A. - London 1999, 11- 20; Ch. Walter, op. cit., 146 - 162.

⁶¹ E. Key Fowden, op. cit., 9, n. 3; Ch. Walter, op. cit., 155, 160 - 162.

Сл. 9. Св. Ѓорѓи, Манастир Матејче, наос.

Св. Никола Орфанос во Солун (кр. на II дец. на XIV в.)⁷⁶, Грачаница (до 1320/21)⁷⁷, Св. Никита во Чучер (по 1324)⁷⁸, св. Богородица во Кучевиште (до 1331 год.)⁷⁹, Св. Архангел Михаил во Лесново (наос, ок. 1343)⁸⁰, Св. Никола во Псача (1365

⁷⁵ Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987, 99, сл. 60.

⁷⁶ А. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφάνου στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της Παλαιολογείας ζωγραφικής κατά των πρώιμο 14 αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1986, πίν. 93, 94.

⁷⁷ Б. Тодић, *Грачаница*, 95.

⁷⁸ П. Миљковић - Пепек, *op. cit.*, 56.

⁷⁹ И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 132.

⁸⁰ С. Габелић, *Лесново*, сл. 50; за датирањето ок. 1343, cf., Б. Тодић, *Натпис уз Јована Оливера у наосу Леснова*. Прилог хронологији лесновских фресака, ЗРВИ XXXVIII, Београд 1999-2000, 379 - 381; Е. Dimitrova,

- 1371)⁸¹, Марков Манастир - Сушица (1376 - 1377)⁸² итн. Скоро никогаш не се сликаат во полна воена опрема, но нивната војничка кариера е потенцирана со прикажување на меч во нивната рака, скиптар или маниакион на вратот. Најслична нивна претстава со фреските во Матејче е секако онаа од западната страна на јужниот столбец во наосот на Нагоричино, каде што се насликани без маниакион на вратот, а во рацете држат скиптар и меч. (сл. 14).

Интересно е местото на сликање на двата светителя. Тие се насликани веднаш покрај западниот влез на црквата и имаат улога на чувари на влезот. Многу повообичаено е тука да се прикажани арханѓелите Михаил и Гаврил, насликани како ги пишуваат гревовите или замавнуваат со меч⁸³, или пак, тука да се прикажани втемелувачите на црквата - св. Петар и Павле⁸⁴. Со симболиката на влезот може да бидат поврзани и светите столпници, Зосимината причест на Марија Египетска, претставите на св. Христофор како Христоносец и Недреманото Око⁸⁵, но

ретко некогаш таа улога им е доделена на светите војници, облечени во патрициска облека. Нешто слично било направено неколку години порано во црквата Мали Свети Врачи во Охрид (пред

The portal to Heaven. Reaching the Gates of Immortality, Ниш и Византија V, Ниш 2007, 373 - 374.

⁸¹ И. М. Ђорђевић, *op. cit.*, 174.

⁸² На лациите што го поврзуваат југозападниот столб со западниот (св. Сергеј) и јужниот сид (св. Вакх) на наосот.

⁸³ М. Tatić - Djurić, *Archanges gardiens de porte à Dečani*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 359 - 366; И. М. Ђорђевић, *op. cit.*, 66; Г. Геров, *Ангелите - пазители на входа*, ЗРВИ XLVI, Београд 2009, 435 - 442.

⁸⁴ И. М. Ђорђевић, *op. cit.*, 66; во Матејче тие се насликани покрај северниот влез во црквата, cf. Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, 193 - 194.

⁸⁵ И. М. Ђорђевић, *op. cit.*, 66 - 67 (со наведената литература).

Сл. 10. Св. Нестор, Манастир Матејче, наос.

1345)⁸⁶ од сликарот Јован Теоријан, на кој во поново време му е припишан и дел од живописот во Матејче⁸⁷.

Како пандан на претставата на св. Никита, на јужната страна на северниот столбец во наосот е прикажан воин, чиј лик е целосно уништен (сл. 7, црт. 1., 3). Многу настрадал и пигментот на целата фреска - единствено се забележува дека воинот имал црвен плашт. Насликан е со панцирна облека, со сабја во десната рака (слична на сабјата на св. Меркуриј од Нагоричино) и штит покрај него⁸⁸. Секаква идентификација според неговиот изглед е исклучена, затоа што лицето е целосно уништено. Сепак, ако погледнеме внимателно, покрај неговата десна страна сè уште постојат

остатоци од некогашниот натпис со двај читливи букви [сѣ] **Мерк[оуриѣ]**, па овој свет воин можеме да го идентификуваме како св. Меркуриј⁸⁹.

Пасиите на св. Меркуриј (ВНГ, 1275 - 1277, 1277а) зборуваат дека светителот живеел во времето на императорите Дециј и Валериан и бил војник по професија. Тој примил меч од ангел, кој му ветил дека ќе му донесе победи, но и дека не треба да го заборава својот Бог. Меркуриј навистина имал успешни воени походи и од императорот ја добил титулата Стратилат. Ангелот повторно го посетил и Меркуриј станал христијанин, одбивајќи да се поклони пред Артемида. Поради тоа му биле одземени војничките чинови, бил транспортиран во Кесареја, каде што бил мачен и убиен. Најрана негова претстава е онаа од неговото постхумно чудо во Paris graec. 510, f. 409v, каде што е насликан на коњ и облечен во војничка облека⁹⁰. Во сидното сликарство, негови најрани портрети се оние од Кападокија, од Дирекли килисе (првата четвртина на X век), Ел Назар (Гореме бр. 1) од втората четвртина на X век, од базиликата на Константин во Јеникој (XI век), Св. Варвара (1006 - 1021), Карабаш килисе (Соганли) итн⁹¹. Уште од најраните претстави, тој се слика

како млад, со штотуку никната брада⁹² и кадрави коса, а од атрибутите, многу често му се доделуваат шлем и стрела⁹³. Лакот и стрелата се во

⁸⁹ В. Петковиќ ја набројува претставата на св. Меркуриј во храмот, но не кажува каде точно е насликан, cf. В. Р. Петковиќ, Преглед, 185.

⁹⁰ Ch. Walter, op. cit., 102.

⁹¹ Ibidem.

⁹² Понекогаш се претставува и со подолга брада, како на пр. на панелот од слонова коска од Museo San Marco, во Венеција (ок. 1000 г), каде што е претставен слично на Евстатиј од Плакида, cf. ibidem, pl. 1.

⁹³ Св. Меркуриј често се прикажува и со сабја, во моментот кога ја вади од корицата (како во Матејче), што може да се доведе во врска со легендата според која архангелот Михаил му врачил меч и на тој начин ги ставил неговите војнички дела под директно влијание на небесната сила, cf. С. Габелић, Манастир Конче, 170, заб. 828.

⁸⁶ Ц. Грозданов, *Охридското сидно сликарство*, 49 - 53.

⁸⁷ Е. Димитрова, op. cit., 246 - 247.

⁸⁸ Ibidem, 225.

Сл. 11. Непознат свет воин,
Манастир Матејче, наос.

непосредна врска со случката опишана од Фауст од Византија за Житието на Василиј, од раниот V век, во која се зборува за сонот во кој се јавиле 40 - те севастиски маченици, а едниот од нив во рацете имал стрела наменета за императорот Јулијан Апостат⁹⁴. Маченикот се викал Кирион (на сириски Маркур), па името веројатно подоцна се хеленизирано во Меркуриј. Оттука, Меркуриј е еден од севастиските маченици, чиишто мошти биле донесени во Кесареја и така започнал неговиот култ⁹⁵. Во XIV век тој најчесто се слика во групата на светите војници, и тоа секогаш во војничка облека.

Во наосот на црквата постојат пет неидентификувани претстави на светите војници. Логично е да претпоставиме дека некои од нив ги претставуваат и најпознатите војници - св. Ѓорѓи и св. Димитрија, иако немаме сочувани натписи. Тие секогаш се сликаат на истакнати места и најчесто се еден до друг или еден спроти друг. Компарирајќи ги ликовите на насликаните светители, со сигур-

ност можеме да заклучиме дека св. Димитрија бил насликан на јужната страна на северозападниот столбец, а спроти него, на северната страна на југозападниот столбец бил прикажан св. Ѓорѓи. На овој заклучок не упатува впечатливото место во храмот на кое се насликани, сочуваните траги од нивните лица и остатоците од натписот кај еден од нив.

Св. Димитрија е насликан со копје што го придржува со десната рака, штит префрлен преку левото рамо и тоболоц за стрели крај десното бедро (сл. 8, црт. 1., 5). Во левата рака држи нешто што личи на шлем или, поверојатно, на капак за тоболоцот. Носи панцир, зајакнат со метален штитник на градите и голем, зелен плашт префрлен преку рамото⁹⁶. Иако неговото лице е оштетено, денес се видливи трагите од цртежот што го врежале зографите во свежиот малтер пред да почнат со сликањето. Од цртежот се гледа дека станува збор за млад, голобрад светител, со кратка коса која не ги покрива ушите, што е во согласност со правилата за сликањето на св. Димитрија.

Св. Димитрија е маченик кој живеел во Солун, во времето на Максимијан, и бил проповедник на христијанската вера⁹⁷. Бил заробен од страна на императорот за да учествува во гладијаторските борби во градот, заедно со неговите сострадалници Нестор и Луп. Во тоа време живеел и гладијаторот Ликеј, кој бил миленик на царот. Нестор успеал да го убие гладијаторот, благодарение на молитвите на св. Димитрија, поради што сите тројца биле мачени и убиени. На местото каде што го чувале св. Димитрија, префектот на Илирикум, Леонтиј, изградил ораториум посветен на светителот, во кој се чувале неговите реликвии, а подоцна тука е изградена и познатата базилика.

Најстарите претстави на св. Димитрија го прикажуваат облечен во проста туника и хламида, но мошне веројатно е дека бил прикажуван и како воин⁹⁸. Секако дека клучна улога за настанување на неговата војничка иконографија имале и нападите на варварските народи на Солун, во кои светителот се споменува облечен во воен оклоп за да го заштити градот⁹⁹. Најстарите зачувани претстави на св. Димитрија како војник потекнуваат од Кападокија и сите се од XI век (Карабаш Килисе

⁹⁶ Е. Димитрова, *op. cit.*, 198.

⁹⁷ За преглед на обемната литература пишувана за овој светител, cf. H. Deleheye, 99 - 106; M. Марковић, *op. cit.*, 568, заб. 8, и *passim*; Ch. Walter, *op. cit.*, 67 - 104; <http://www.ucc.ie/milmar/dembibliog.html>

⁹⁸ M. Марковић, *op. cit.*, 581.

⁹⁹ P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de saint Démétrius: Vol. 1. Le texte* (Paris, 1979), 234 - 239.

⁹⁴ P. Peeters, *Un miracle de SS. Serge et Théodore et la Vie de S. Basile dans Fauste de Byzance*, *Analecta Bollandiana* 39, Brussels 1921, 87 - 88.

⁹⁵ Ch. Walter, *op. cit.*, 107 - 108.

Сл. 12. Св.Прокониј, Манастир Матејче, наос.

- Соганли, Тагар и др.)¹⁰⁰. До вистинска експанзија на култот на св. Димитрија доаѓа во XI век, односно по 1040 г., кога тој станува мироточив, а неговата базилика станува центар за ацилак во кој се продавале познатите ампули со свето миро¹⁰¹. Што се однесува на неговите претстави од XIV век, тој без исклучок е сликан во секоја црква

¹⁰⁰ Ch. Walter, op. cit., 77.

¹⁰¹ Ch. Bakirtzis, *Pilgrimage to Thessalonike: The Tomb of St. Demetrios*, Dumbarton Oaks Papers 56, Washington D.C. 2002, 176. За ампулите со претстава на св. Димитрија, cf. idem, *Ampoules byzantines des Thessalonique*, L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle, Belgrade 1987, 205 - 209; idem, *Byzantine Ampullae from Thessaloniki*, The Blessings of Pilgrimage, ed. R. Ousterhout, Urbana - Chicago 1990, 140 - 149; D. Papanikola - Bakirtzis (ed.), *Everyday Life in Byzantium*, Athens 2002, 184 - 185, n. 203 - 205.

каде што се претставени светите војни и често е нивни патрон¹⁰².

Спроти него претпоставуваме дека бил насликан св. Ѓорѓи (сл. 9, црт. 1., 6). Таа констатација се темели, пред сè, врз фактот што од останатите сочувани свети војни, ниеден нема карактеристики што би одговарале на неговиот лик - голобрад, со густа, виткана коса што ги покрива ушите, а секако дека бил насликан во црквата. Во прилог оди и местото на кое светителот е прикажан, како пандан на св. Димитрија, а најсигурен доказ се остатоците од натписот од кој се распознаваат буквите **сѣѣ** [Гео]ргіе.

Лицето на светителот е целосно уништено, како и половината од неговото торзо. Со десната рака тој држи копје, со левата го придржува штитот и носи панцир со радијално поставени плочки. Има црвен плашт и меч на левото бедро¹⁰³.

Св. Ѓорѓи, родум од Кападокија, бил војник во војската на Диоклецијан, и слично како и многу други светители, бил расчинет и декапити-

ран поради своите христијански убедувања некаде кон крајот на III век или почетокот на IV век. Како средиште на неговиот култ се јавува градот Диосполис (Лида) во Палестина, но неговиот култ се раширил многу рано¹⁰⁴. Најраните претстави се наоѓаат во северната црква во Бавит (VI век) и во Капелата 18 во манастирот св. Аполон¹⁰⁵. Тој е прикажан и на бронзениот крст од Емеса од по-

¹⁰² И. М. Ѓорђевић, *Представе светог Димитрија у српским властееоским задужбинама из времена Немањића*, Студије српске средњовековне уметности, ур. Д. Војводић - М. Марковић, Београд 2008, 91 - 101; М. Марковић, *О иконографији светих ратника*, 605 - 607.

¹⁰³ Е. Димитрова, op. cit., 198.

¹⁰⁴ За преглед на литературата за св. Ѓорѓи, cf. Н. Dellehaye, op. cit., 45 - 77; М. Марковић, op. cit., 578 - 579; Ch. Walter, op. cit., 109 - 145; <http://www.ucc.ie/milmart/grgbibliog.html>

¹⁰⁵ М. Марковић, op. cit., 578, сл. 27; Ch. Walter, 123.

Сл. 13. Штитот на св. Теодор Тирон,
Манастир Матејче, наос.

следната четвртина на VI век¹⁰⁶, како и на еден од керамичките релјефи од Виничкото Кале (крај на V - поч. на VI век)¹⁰⁷. Слично како и св. Димитрија, тој спаѓа во редот на најпочитуваните свети војни и секогаш се слика со другите.

До фигурата на св. Димитрија, на источната страна на северозападниот столбец е насликан воин, кој со спуштена десна рака го придржува копјето, а со левата држи меч, кој му е префрлен зад грбот (сл. 10, црт. 1., 7). Носи штит префрлен преку левото рамо и црвен плашт. Има куса, веројатно бела туника со панцир и метален штитник за градите¹⁰⁸. Неговото лице е многу оштетено и се распознава само должината на неговата коса, која оди до вратот и била зачешлана зад ушите. Овој воопштен опис не може да ни даде никакви сознанија за името на светителот насликан до св. Димитрија, затоа што има неколку свети војни што се претставуваат на овој начин. На пример, така може да бидат насликани св. Нестор, св. Прокопиј, св. Андроник и св. Орест, но скоро сите се сликаат во определен контекст. Поради тоа, ќе ја

исклучиме можноста дека тука биле претставени св. Орест и св. Андроник, затоа што првиот се слика како дел од св. Петозарници од Севастија¹⁰⁹, а Андроник најчесто се претставува со Тарах и Пров, иако тоа не е толку строго определено¹¹⁰. Од друга страна, св. Нестор е многу често насликан до св. Димитрија, затоа што житијата ни кажуваат дека настрадале заедно. Поради тоа, претпоставуваме дека и во Матејче е насликан овој светител. Св. Нестор е празнуван на 27 октомври, еден ден по празникот на св. Димитрија¹¹¹. Неговата победа над гладијаторот Ликеј, издвојувана како резултат на молитвите на св. Димитрија, веројатно е најзаслужна за неговото вклучување во категоријата на светите војни. Неговата најрана претстава е онаа од Кападокија, Шакли килисе (Гореме, бр.2), каде што е насликан како последен од групата свети војни¹¹². Неговото заедничко претставување со св. Димитрија е најочигледно на иконите, реликвијарите или енколпионите. Така, тие заедно се претставени на иконата од Трезорот на Св. Марко - Венеција од почетокот на XI век¹¹³, на релјефот од Маер ван дер Берг музејот во Антверпен од XI - XII век¹¹⁴, на реликвијарот од Халберштадт, бр.16¹¹⁵ итн. Чести се и нивните заеднички претстави во ѕидното сликарство - од поблиските примери ќе ги наведеме нивните претстави од Св. Пантелејмон во Нерези (1164)¹¹⁶, Св. Богородица Перивлепта во Охрид (1295)¹¹⁷, Св. Ѓорѓи во Ст. Нагоричино (1315 - 1317)¹¹⁸, Св. Јоаким и Ана во Студеница (1318)¹¹⁹, во Дечани (до 1345)¹²⁰ итн. Поради многубројните примери на нивното заедничко претставување, како и по сочуваните физиономии, претпоставката дека во Матејче е насликан св. Нестор, а не некој друг од наведените светители, се чини најлогична.

Од друга страна, постои уште еден светител кој е тесно поврзан со св. Димитрија. Станува збор за

¹⁰⁹ За иконографијата, култот и програмското место на св. Петозарници од Севастија, cf. С. Габелић, *Представе Петозарних мученика у цркви Светог Стефана у Кончи*, Зограф 29, Београд 2002 - 2003, 191 - 199.

¹¹⁰ Eadem, *Манастир Конче*, 171 - 173.

¹¹¹ *Il Menologio di Basilio II*, 141.

¹¹² М. Марковић, op. cit., 592, н. 196; Ch. Walter, op. cit., 227.

¹¹³ Ibidem, pl. 1.

¹¹⁴ Ibidem, pl. 47.

¹¹⁵ A. Grabar, *Quelques reliquaries de St Démétrius et le martyrium du saint à Salonique*, DOP 5, 1950, 6 - 7.

¹¹⁶ I. Sinkević, *The church of St. Panteleimon at Nerezi*, fig. LIII.

¹¹⁷ П. Миљковиќ - Пепек, *Делото на зографите*, 50.

¹¹⁸ Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, сл. 47.

¹¹⁹ Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, 190 - 191.

¹²⁰ М. Марковић, op. cit., 605.

¹⁰⁶ М. Марковић, op. cit., 578, сл. 26.

¹⁰⁷ Е. Димитрова, *Керамичките релјефи од Виничкото Кале*, 161 - 187, сл. 25 - 26. На овие релјефи светителот отстапува од вообичаената иконографија, односно, прикажан е со брада.

¹⁰⁸ Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, 199.

Сл. 14. Св. Сергеј и Вакх, Св. Ѓорѓи во Старо Нагоричино, наос.

св. Луп, неговиот слуга кој се споменува во *Passio altera* на св. Димитрија¹²¹. Тука се зборува дека св. Луп, по смртта на својот господар, ги зел неговиот орач и прстен, ги потопил во крвта на светителот и со нив вршел исцелувања. Поради тоа, по наредба на Максимијан бил погубен. Во уметноста е поретко претставуван - на пр. на московското сребрено ковчеже што го имитирало кивориумот од базиликата на Св. Димитрија (1058 - 1067), тој е претставен како чувар, заедно со св. Нестор¹²². И во сидното сликарство тој секогаш се слика заедно со св. Нестор: веројатно биле насликани во најстариот живопис на манастирот Студеница¹²³, како и во втората зона на јужниот сид од западниот травеј на Богородичината црква во Кучевиште (до 1331)¹²⁴, над западниот влез на црквата

префрлен преку левото рамо. Со десната рака го извлекува мечот од корицата, покрај себе има копје и штит префрлен од левата страна¹²⁷. Главата му е малку оштетена, но сепак е доволно сочувана за да се воочи дека светителот има долга костенлива коса, зачешлана на средината, која му ги покрива ушите до половина и му паѓа зад рамената. Младешкиот изглед на војникот дозволува во него да препознаеме неколку свети војници, а бидејќи претходно го идентификувавме св. Нестор, неговите физиономии би можеле да одговараат на св. Орест, св. Андроник, св. Прокопиј, св. Александар и св. Луп. Бидејќи св. Орест секогаш се сли-

Св. Димитрија (Марков Манастир) крај Скопје (1376/1377)¹²⁵ и во наосот на Манастирот Дечани¹²⁶. Поради реткото сликање на светителот и поради фактот што скоро секогаш се слика заедно со св. Нестор, мала е веројатноста дека св. Луп бил насликан во Матејче. Сличните физиономии со неговиот сострадалник сепак дозволуваат во нив да го препознаеме св. Нестор, кој уживал многу поголема популарност од него.

На северниот сид на наосот, западно од фигурата на апостол Петар, насликан е голобрад, младолик војин, со бела кошула преку која носи панцир и *pteryges* на ракавите (сл. 11, црт. 1., 9). Има куса, бледозелена туника и завои на нозете, со бел штитник на горниот дел од панцирот и црвен плашт

¹²¹ P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de saint Démétrius: Vol. II. Commentaires*, Paris 1981, 199 - 201.

¹²² A. Grabar, op. cit., 18 - 28.

¹²³ В. Р. Петковић, *Манастир Студеница*, Београд 1924, 52 - 53.

¹²⁴ И. М. Ѓорђевић, *Сидно сликарство српске властеле*, 132.

¹²⁵ Н. Ношпал - Никуљска, *Новонастанатите историски услови во Македонија изразени на една композиција од фреските во Марков манастир. Божјите знаменија принесени на дар на св. Димитрија*, Зборник на Археолошкиот музеј на Македонија VI - VII, Скопје 1975, 171 - 180.

¹²⁶ Во Дечани се насликани заедно на северозападниот лак на наосот и одвоено, во состав на светите војници во првата зона, cf. М. Марковић, op. cit., 611.

¹²⁷ Е. Димитрова, op. cit., 194.

Сл. 15. Св. Меркуриј и св. Трифун, Св. Никола во Љуботен, наос.

ка со останатите севастијски маченици¹²⁸, а за св. Прокопиј претпоставуваме дека бил насликан на друго место во црквата¹²⁹, остануваат за анализа уште св. Андроник, св. Александар и св. Луп. За св. Луп веќе споменаваме некои запазувања и не е чудно тој да бил насликан тука, во непосредна близина на св. Нестор и св. Димитрија. Од друга страна, многу пологично би било да очекуваме дека тој би се нашол на истиот столбец со овие светители, на местото на неидентификуваниот маченик на северната страна од северозападниот столбец.

Св. Андроник, пак, спаѓа во групата на ретко сликаните свети војници и е празнуван заедно со Тарах и Пров¹³⁰. Тројцата биле маченици од Киликија,

упасени и мачени во Тарс и Мопсуестија и декапитуирани во 304 г во Аназабар. Уште во IV век, епископот на Мопсуестија Авксентиј подигнал базилика во нивна чест¹³¹, а веќе во VI во Цариград постоела црква во нивна чест¹³². Нивните претстави ги наоѓаме во менолошките ракописи (на пр. Во Менологот на Василиј II,¹³³ Mosq. Graec. 175, f. 68v; Vatican graec. 1679, f. 80v.¹³⁴).

Bruxelles 1912, 194 - 195; Ch. Walter, op. cit., 254; П. Костовска, *Маченичките допосја во Свети Никола, во Манастир, Мариово*, Зборник, Средновековна уметност 6, Скопје 2007, 43 - 44; С. Габелић, *Манастир Конче*, 171 - 173.

¹³¹ L. Budde, *Antike Mosaiken in Kilikien. I, Frühchristliche Mosaiken in Misis - Mopsuestia*, Recklinhausen 1969, 31, 34 и passim.

¹³² R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, Les églises et les monastères*, Paris 1953, 422 - 423.

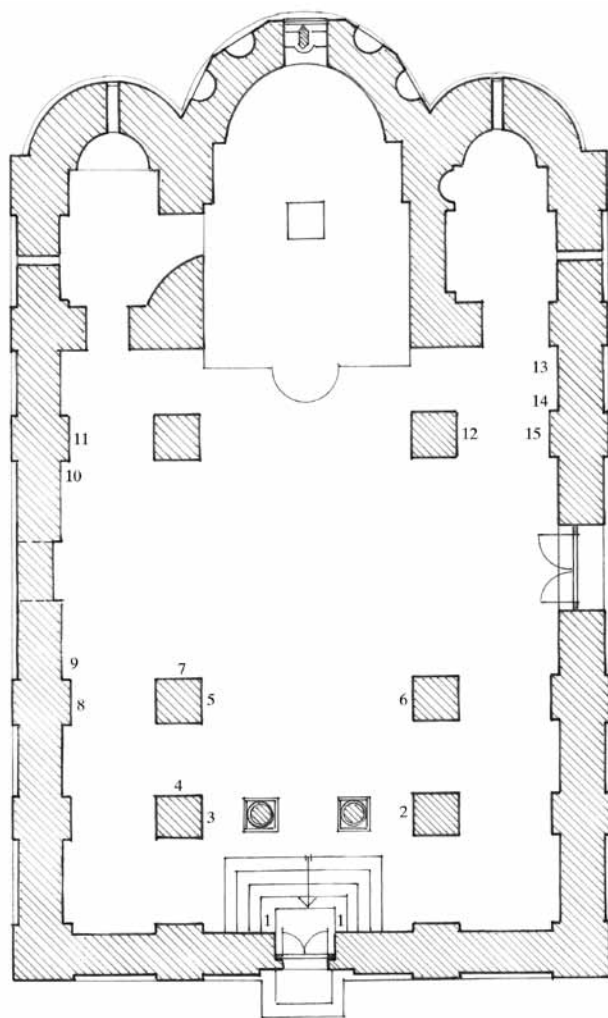
¹³³ *Il Menologio di Basilio II*, 109.

¹³⁴ N. Patterson - Ševčenko, *Illustrated manuscripts of the*

¹²⁸ Орест е само еднаш претставен без своите сострадалници - на енаметот од Трезорот на Св. Марко, cf. Ch. Walter, op. cit., 221.

¹²⁹ Cf. infra.

¹³⁰ H. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs*,

Црт. 1. Манастир Матејче, основа со распоред на светите војни (црт. С. Цветановска).

Најраните претстави во сидната декорација се во Успение на Богородица (Манастир Дафни - XI век)¹³⁵, во Св. Никола - Манастир (1270 - 1271)¹³⁶, Грачаница (до 1320/21)¹³⁷, Хиландар (1321)¹³⁸, Кучевиште (до 1331)¹³⁹, припратата на Лесново (1349)¹⁴⁰, Псача (1365 - 1371)¹⁴¹, Зрзе (1368 - 1369)¹⁴² итн.

Многу се ретки претставите на св. Андроник како војник - тој само двапати е насликан во воена униформа. На јужниот сид на наосот во На-

горичино, тој е претставен допојасно, заедно со Сава Стратилат, над јужниот влез во црквата¹⁴³, а како стоечка фигура е насликан на јужната страна на југозападниот столбец во св. Стефан во Конче (ок. 1366)¹⁴⁴. И на двете фрески тој е младолик, со коса со кадрави прамени по краевите. Иако се слични со претставата на непознатиот свет војин во Матејче, се разликуваат по должината на косата - кај св. Андроник таа завршува на вратот, додека во Матејче се чини дека таа паѓа зад рамената на светителот.

М. Марковиќ зборува за постоење фигура на св. Александар во Матејче, без да прецизира на кое место е насликана¹⁴⁵. Од неколкуте студии за овој светител, дознаваме дека постоеле тројца светители со вакво име: св. Александар од Пидна, од Солун и од Рим (Тракиски или од Дризипара, поради местото на неговото погубување)¹⁴⁶. Утврдено е и дека оној од Пидна и од Солун веројатно претставуваат една иста личност и дека претставите на св. Александар како војин, всушност, се однесуваат на солунскиот светител и често сведочат за солунското потекло на зографите¹⁴⁷. Оваа фреска можеби би можела да го претставува св. Александар, поради младоликоста и долгата коса. Од друга страна, св. Александар скоро секогаш се слика со долга коса, но таа му паѓа на рамената, а не е зад нив, како во Матејче¹⁴⁸. Сепак, оваа иконографска особина и не е толку изразена¹⁴⁹ и би било неправилно само поради тоа да ја отфрлиме можноста тука да бил претставен овој светител, но во секој случај би требало да ја прифатиме со резерва. Според поставеноста на фигурата, пак, фреската во многу нешта потсетува на претставата на св. Меркуриј од црквата св. Никола во Љуботен (сл.15). Поставеноста на рацете што го држат мечот и штитот префрлен преку левото рамо се многу слични, па фреската оди во прилог на изнесените констатации за присуство на љуботенските сликари во Матејче¹⁵⁰.

¹⁴³ Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, 77.

¹⁴⁴ С. Габелић, *Манастир Конче*, 171 - 173, црт. 49, сл. 46, Т. XVIII.

¹⁴⁵ М. Марковиќ, *op. cit.*, 609, н. 322.

¹⁴⁶ М. Марковиќ, *op. cit.*, 607 - 610; Ch. Walter, *op. cit.*, 245, S. Bogevska, *Saint Alexandre dans la tradition hagiographique et iconographique byzantine*, Зборник, Средновековна уметност, Скопје 2007, 109 - 130 (со наведената литература).

¹⁴⁷ М. Марковиќ, *op. cit.*, 608 - 609.

¹⁴⁸ За мноштвото примери со претставите на св. Александар, cf. S. Bogevska, *op. cit.*, 109 - 125.

¹⁴⁹ Ibidem, сл. 1, 9, 11, 12, 15.

¹⁵⁰ М. Радужко, *Драдњански манастири св. Николе II - живопис*, Зограф 24, Београд 1995, 36; Е. Димитрова, *op. cit.*, 246.

Metaphrastic Menologion, Chicago/ London 1990, 54.

¹³⁵ E. Diez and O. Demus, *Byzantine Mosaics in Greece: Daphni and Hosios Loukas*, Cambridge, Mass., 1931, fig. 80.

¹³⁶ Д. Коцо - П. Миљковић - Пепек, *Манастир*, 85, 87, сл. 99(св. Тарах).

¹³⁷ Б. Тодић, *Грачаница*, 102.

¹³⁸ Idem, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 354.

¹³⁹ И. М. Ђорђевић, *op. cit.*, 132, сл. 5, 161.

¹⁴⁰ С. Габелић, *Манастир Лесново*, 201.

¹⁴¹ И. М. Ђорђевић, *op. cit.*, 174.

¹⁴² Ibidem, 179.

Особено енигматична е осамената фигура на светиот воин насликан спроти ктиторската композиција со кралот Урош, царицата Елена и царот Душан (црт. 1., 13, 14, 15). Тој е прикажан на јужната страна на југоисточниот столбец, облечен во куса, црвена туника и панцир преку неа (сл. 12, црт. 1., 12). Има црвен плашт прицврстен на десното рамо, со десната рака го придржува исправеното копје, а во левата држи голем штит со претстава на крст од предната страна. Иако неговото лице е уништено, се распознава дека е голоблад, со костенлива, кадрава коса што ги открива ушите и оди до вратот.¹⁵¹ Воиновот е јасно издвоен од другите светители од оваа категорија, насликани во нартексот, на западните столпци на наосот и на северниот сид.¹⁵² Фактот што околу него нема друг свет воин ни укажува дека тој не е случајно издвоен од другите и сместен спроти владетелското семејство и дека во него треба да ја препознаеме ктиторската желба овој светител да биде ставен во нивна близина. Но знаеме дека во српската владетеска кука, најизразен бил култот кон најпознатите свети војници - св. Ѓорѓи и особено св. Димитрија, па логично би било да ги очекуваме нивните претстави на ова место.¹⁵³ Сепак, нив веќе ги идентификувавме во храмот, а и иконографијата на овој воин не се совпаѓа со нивната иконографија - всушност, тој е прикажан на начин на кој се сликаат св. Прокопиј и св. Нестор. Бидејќи претпоставивме дека св. Нестор е насликан до св. Димитрија, останува отворена можноста тука да е претставен св. Прокопиј. Местоположбата на неговата фреска на прв поглед не соодветствува со раширеноста на неговиот култ во средновековието, но неодамна беа изнесени тврдења дека во определени области на српската држава, култот на овој светител бил многу поголем отколку што се претпоставуваше порано.¹⁵⁴ Според Габелиќ, акцентирањето на претставите на светителот (според местоположбата, контекстот или иконографијата) во црквите Св. Никола во Мелник - Бугарија (втората пол. на XIII век)¹⁵⁵, Богородичината црква во Доња Каменица (ок. средина на XIV век)¹⁵⁶, Св. Никола во Калотина - Бугарија (1331

- 1371)¹⁵⁷ и особено во Св. Никола во Станичење (1331/2, каде што е насликан меѓу Богородица со Христос и архангел Михаил, во склоп на ктиторската композиција)¹⁵⁸, зборуваат за силно развиен култ кон св. Прокопиј од регионално значење. Силниот култ кон овој свет воин е забележан на територијата на источна Србија и западна Бугарија, со средиште во Ниш, затоа што токму таму биле и моштите на св. Прокопиј¹⁵⁹. Моштите биле во Ниш и во времето кога била живописана црквата во Матејче, а подоцна биле пренесени во денешно Прокупље (од каде што и градот го добил името)¹⁶⁰. Поради непосредната близина до овој регион, сигурно и во кумановско - жеглиговскиот крај се одразило ова регионално почитување на светителот. Мотив повеќе да се наслика св. Прокопиј спроти ктиторската композиција и во непосредна близина на олтарот секако било и потеклото на ктиторката на храмот - царицата Елена. Како потомок на бугарската царска династија и сестра на владетелот Иван Асен, сигурно била запознаена со култот на св. Прокопиј. Градот Ниш, каде што се чувале неговите мошти, често се наоѓал на бугарска територија и сигурно е дека барем во западните делови на бугарската држава св. Прокопиј бил многу почитуван и славен¹⁶¹. Оттука, не случајно св. Прокопиј е насликан како пандан на царското семејство, па дури можеби и како чувар на гробот на ктиторката Елена¹⁶². Прикажаниот крст на штитот, исто така, може да се поврзе со овој светител. Иако крстот како симбол може да им се додели на светите војници и во друг контекст, во овој случај можеме да го поврземе со Житието

¹⁵¹ Ibidem, 197.

¹⁵² Cf. црт. 1.

¹⁵³ М. Марковиќ, op. cit., 600 - 607.

¹⁵⁴ С. Габелиќ, *О иконографији св. Прокопија*, ЗРВИ XLIII, Београд 2006, 527 - 559, особено 544 - 549.

¹⁵⁵ За датирањето на фреските во втората половина на XIII век, со осврт на претходната литература, cf. В. Ј. Ѓурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 16, 184-185.

¹⁵⁶ Л. Мавродинова, *Црквата в Долна Каменица*, Софија 1969.

¹⁵⁷ G. Gerov - A. Kirin, *New Data on the Fourteenth-Century Mural Paintings in the Church of Sveti Nikola (St. Nicholas) in Kalotina*, Зограф 23, Београд 1993 - 1994, 51 - 64.

¹⁵⁸ М. Поповић - С. Габелић - Б. Цветковић - Д. Поповић, *Црква Светог Николе у Станичењу*, Београд 2004.

¹⁵⁹ С. Габелић, *О иконографији св. Прокопија*, 548 - 549.

¹⁶⁰ Г. Милошевић - С. Ѓурић, *Црква Св. Прокопија у Прокупљу. Резултати истраживачких радова у 1987 години*, Старица н. с. XXXVIII, Београд 1988, 83 - 109.

¹⁶¹ С. Габелић, op. cit., 548.

¹⁶² Е. Димитрова, op. cit., 267 - 271. Археолошките истражувања извршени по војната од 2001 год. (кои се уште не се публикувани) не ја потврдија оваа претпоставка. Сепак, не треба да се занемари тврдењето на Панта Среќковиќ од 1888 год., каде што е наведено дека постојат две гробници во црквата - првата, во средината на храмот (веројатно старата капела) и втората, со амблеми на двоглав орел врз покривната плоча, која се наоѓала на десната страна на ктиторските претстави, до сидот, cf. П. Среќковић, *Гроб царице Јелене*, путничке белешке, Братство II, Београд 1888, 125 - 137; Е. Димитрова, op. cit., 267.

на св. Прокопиј, каде што се зборува за неговата визија на светиот крст, како и за неговата нарачка за изработка на сребрен крст¹⁶³.

Идентификацијата на светите војни во манастирот Матејче во голема мера ги потврдува сознанијата за култот на светите војни во средновековната српска држава. Нивната местоположба во црквата, всушност, е одраз на нивната популарност кај средновековните ктитори на сликарството. Така, најистакнати места во црквата добиле св. Ѓорѓи и св. Димитрија, кои се пандан еден на друг и покрај кои морал да помине секој што ќе влезел

во храмот. Како предводници на кохортата на северниот сид се прикажани св. Теодори, кои се и најблизу до олтарот, во согласност со распространетоста на нивниот култ. Во нартексот се насликани св. Сергеј и Вакх, св. Меркуриј, св. Никита и св. Христофор, додека на северниот сид на наосот се прикажани св. Артемиј и непознатиот свет војин (св. Александар?). Св. Нестор е насликан до својот сострадалник св. Димитрија, а св. Прокопиј бил претставен во непосредна корелација со ктиторската композиција, во согласност со специфичниот култ развиен во посочените подрачја.

¹⁶³ H. Delehayе, *Les légendes grecques des saints militaires*, 83- 84; бојата на насликаниот крст од Матејче е бела и асоцира на сребрениот крст на Прокопиј.

Dejan GJORGJIEVSKI

IDENTIFICATION OF THE WARRIOR SAINTS AT THE MATEJČE MONASTERY

Summary

The church of Virgin Mary, also known as Matejče monastery, is one of the most representative monuments of the medieval art and architecture. In the splendor of the cycles and scenes depicted on the walls, we can find a lots of figures of the warrior saints. They're painted in the lowest zone of naos (the north wall and the pillars) and the nartex. Some of them (like St. Niketas, St. Christopher, St. Artemios, Sts. Theodore Tiron and Stratelates) have already been identified. They're represented with their usual iconography, typical for that period. The only exclusion is the shield of St. Theodor Tiron, with a lion's figure painted on the front side. It could represent a heraldic symbol (coat of arm), but more probably, the lion is depicted as a christian symbol of courage of the Christ's soldier.

There are three unidentified warriors in the nartex. Two of them, with their identical iconography and attributes (a sword and a scepter with pearls), could be identified as St. Sergius and St. Bachus. Opposite of St. Niketas, on the south side of the north pillar in the nartex is the figure of a saint with damaged face. Judging by the remains of the inscription, it is a figure of St. Mercurius.

Starting by the rule that the most important soldiers - St. Demetrius and St. George, must have been painted in the church, we conclude that they were represented on the south side of the north-west pillar in the naos (St. Demetrius) and on the north side of south-west pillar (St. George). Next to St. Demetrius, on the east side of the pillar is the figure of St. Nestor. Only the youthful warrior on the north wall, next to St. Artemius, remains unidentified.

The most interesting figure is the one painted aside from all the others warriors and opposite of the donors composition. Judging by the popularity of this category of saints in the specific conditions in the tsar Dušan's state, we presume that this figure represent St. Procopius. He had a quite importance of regional character, concentrated on the territory between Serbian and Bulgarian border. His relics were kept at the city of Niš, and the city was a part of Bulgarian state for a long time. Tsarina Elena, a member of the Bulgarian royal dynasty, is the donor of the fresco - painting of the church, so it is possible that she insisted for the placement of St. Procopius close to her, maybe even as a guardian of her grave.